

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

**Б.Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.17.547 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 001.891+801.559+802.0+809.434.1(043.3)

Карагулова Махабат Керимбековна

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ МОДАЛДЫК
СӨЗДӨРДҮН ФУНКЦИОНАЛДЫК-ГРАММАТИКАЛЫК
МҮНӨЗДӨМӨСҮ**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2019

Диссертациялык иш Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин чет тилдер, компьютердик лингвистика жана маданий аралык байланыш кафедраларында аткарылды

- Илимий жетекчи:** **Абдыкаимова Орункан Сатарбаевна**
филология илимдеринин кандидаты, доцент,
герман филология кафедрасынын башчысы
- Расмий оппоненттер:** **Атакулова Мерим Абдыкеримовна**
филология илимдеринин доктору, доцент,
ОшТУнин магистратура бөлүмүнүн башчысы
Шаршенова Раушан Малаевна
филология илимдеринин кандидаты, доцент,
Ж. Баласагын атындагы КУУнин англис тили, котормо
жана котормо таануу кафедрасынын башчысы
- Жетектөөчү мекеме:** Кыргызстан Эл аралык Университетинин
лингвистика кафедрасы
Адреси: 720007, Бишкек ш., 7 апрель көч. 4/3

Диссертациялык иш 2019-жылдын 08 февралында саат 14.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун, Ош мамлекеттик университетинин жана Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия славян университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу учун уюштурулган Д 10.17.547 (<http://aytmatov-ilim.tk>) диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек шаары, Чуй проспектиси, 265а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош шаары, Ленин кочосу, 331) жана Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия славян университетинин (720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2019-жылдын 08 январында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты, доцент,
улук илимий кызматкер

Коңурбаева Р.Э.

ИЛИМИЙ ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Модалдуулук, жалпы тил илиминин грамматикалык эң татаал категориясынын бирине кирет. Модалдуулук тилдин лексико-семантикалык курамы менен тыгыз байланышта болуп, адамдын сүйлөө сезими менен байланышып, сүйлөп жаткан адамдын ички туюмдарын, сүйлөм мүнөзүн жана аңгемелешүүдөгү ар түрдүү жагдайларды билдирет. Бул категорияны изилдеп чыгуунун актуалдуулугу антропоцентрик парадигманын айланасында бирге каралып, лингвистикалык дүйнө таануунун борборунда адамдын кайдайдыр бир сүйлөмгө модалдык түр бериши менен актуалдуу болуп саналат.

Модалдуулук лингвистикалык категория катары азыркы лингвистикада көптөгөн дефиницилары бар, бирок бардыгынан так жана маңыздуу төмөнкү аныктаманы көрсөк болот: «Модалдуулук (латынча *modalis*-модалдуулук, *modus*-ченем, ыкма) – функционалдуу-семантикалык категория, болуп жаткан окуяга ар түрдүү маанидеги билдирүүлөрдү, ошондой эле билдирүүчүнүн ар түрдүү субъективдүү көз карашын билдирет. Модалдуулук тил илиминде универсалдуулугу менен айырмаланып, жалпы тил илиминин негизги категорияларынын бири болуп саналат.» [Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүк, 1990, 303 б.].

Мына ошентип, модалдуулук функционалдуу-семантикалык маанидеги категория катары төмөнкүдөй үч бурчтуу сүрөт аркылуу, чокусун модалдуулук байланыш түзүп, ал эми ортосунда субъект туруп, өз ара кандай маани берип турганын көрсөк болот.

Бул салыштырма изилдөө ишинин **объектиси** болуп, үч түрдөгү (жай, суроолуу жана буйрук сүйлөм) жайылтылган жөнөкөй сүйлөмдүн курамындагы ар түрдүү сөз түркүмдөрүнүн бирдиги катары кездешкен модалдык сөздөр саналат.

Изилдөөнүн предмети: англис жана кыргыз тилдериндеги модалдуулук жана модалдык сөз түркүмдөрүнүн мүнөздөмөлүк баяндоо.

Диссертациялык иштин илимий программалар менен байланышы. Илимий иш демилгелүү деп саналат.

Изилдөөнүн максаты: англис жана кыргыз тилдериндеги модалдык сөз түркүмдөрүн абалын мүнөздүү баяндоодо функционалдык-грамматикалык багыты.

Айтылган изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** каралды: милдеттердин үчөө серептик-теориялык багытта, ал эми, төртүнчүсү –

иликтөө-практикалык багытта. Сереп-теориялык мүнөздө төмөнкүдөй милдеттер кирет:

- 1) функционалдуу-грамматикалык баяндоо ыкмалары жөнүндө илимий концепцияларга теоретикалык анализ жүргүзүү;
- 2) англис жана кыргыз тилдеринде лексико-грамматикалык классификациясына кирген атайын сөздөрдү жана сөз түркүмдөрүн лингвистикалык изилдөөгө илимий көз салуу;
- 3) англис жана кыргыз тилдеринде модалдык сөздөргө өз алдынча сөз түркүм катары мүнөздүү салыштырма талдоо жүргүзүү.

Өз алдынча иликтөө ишинин жыйынтыгына жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- 4) англис жана кыргыз тилдеринде модалдык сөздөрдүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн функционалдык-семантикалык баяндоо;
- 5) англис жана кыргыз тилдеринде модалдык сөздөрдү лексико-грамматикалык баяндоо;
- 6) англис жана кыргыз тилдеринде модалдык сөздөрдүн дискурста функционалдык-синтаксистик акыбалы;
- 7) англис жана кыргыз тилдеринде модалдык сөздөрдүн функционалдуу-грамматикалык куралышы жана классификациясы.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгын төмөнкүдөй жыйынтыктар көрсөтөт: 1) англис жана кыргыз тилдериндеги модалдык сөздөрдүн функционалдык-семантикалык классификациясы талдалып берилди; 2) англис жана кыргыз тилдериндеги бардык үч категориядагы модалдык сөздөр англис, кыргыз жана америка көркөм адабияттарынан мисал катары которулуп алынган материалдар менен көрсөтүлдү; 3) биринчи жолу англис жана кыргыз тилдериндеги модалдык сөздөргө функционалдык-грамматикалык аспекте, бир эле учурда үч функционалдык деңгээлде: морфологиялык деңгээлде, синтаксисттик жана семантикалык деңгээлде талдоо жүргүзүлдү; 4) айтуучунун сүйлөп жаткан учуру англис жана кыргыз тилдеринде антропоцентридик планда каралып: 26 бирдик англис тилинде жана 53 бирдик кыргыз тилинде көрсөтүлдү.

Илимий иштин теориялык мааниси генетикалык окшоштугу жок жана грамматикалык жактан айырмаланган тилдерди изилдөө каражаттарынын жардамы менен каралган англис жана түрк салыштырма тил илимине белгилүү салым кошот, ал эми илимий иштин негизги жоболору жана изилдөөнүн жыйынтыктары менен натыйжалары англис жана кыргыз тилдеринде модалдык сөздөрдү функционалдуу-грамматикалык жактан түшүнүүгө абдан керек жана пайдалуу.

Илимий иштин практикалык мааниси алынган жыйынтыктар 1) кыргыз тилдүү аудиториясы үчүн англис тилинин грамматикасы жөнүндө окуу куралын жазууга; 2) эки тилдеги англисче-кыргызча (кыргызча-англисче) сөздүктү түзүүгө кызыкчылык туудурат. Андан тышкары, изилдөө ишиндеги көптөгөн жоболор, жалпылоолор жана жыйынтыктар жогорку окуу жайларында, англис жана кыргыз

тилдеринин салыштырма типологиясы боюнча курстук лекцияларды окууда колдонуу, ошондой эле Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын чет тилдер факультетинин жогорку курстарына атайын курстук лекцияларды окууда сунушталат.

Изилдөө ишинин ыкмасы. Изилдөө ишинде төмөнкүдөй ыкмалар жана багыттар колдонулду: 1) лингвистикалык адабияттарга концептуалдык анализ жүргүзүү; 2) тил фактыларын түшүндүрүү-салыштырма анализ жүргүзүү ыкмасы; 3) талдоо, синтездөө, аналог, салыштыруу, дал келтирүү логикалык ыкмалар; 4) тил фактыларынын жаратылышын гипотетикалык моделдөө жана экстраполяциялык корутунду чыгаруу; 5) алынган маалыматтарга квантитативдик кайра кароо ыкмасы.

Коргоого коюлчу негизги жоболор:

1. Модалдуулук антропоцентридик жаралышта болуп, сүйлөөчүнүн ой-жүгүртүү өзгөчөлүгү жана кабыл алуусуна ылайык өзүнүн типологиялык түзүлүшү менен бири-бирине окшобогон тилди салыштырууда, тил илиминдеги эң маанилүү өзгөчө универсалдуулукка ээ;

2. Англис тилиндеги модалдык сөздөрдүн функционалдуу-грамматикалык талаасы (ФГТ) борбордук жана борборго тартылуучу жабык маани берген системди түзсө, ушул эле учурда кыргыз тилиндеги модалдык сөздөрдүн ФГТсы аморфтук жана борбордон алыстоочу ачык маани берген түзүлүштү түзөт;

3. Англис тилинин модалдык сөздөрүнүн функционалдык жасалыш системи так чектелген лингвистикалык чекти түзүп, “жабык тизмени” билдирсе, кыргыз тилинде чектелбестен “ачык тизмени” түзүп, башка сөз түркүмдөрүнөн өзүнүн катарын толукташы менен мүнөздөлөт.

4. Эки тилде тең модалдык сөздөрдүн курамында функционалдык-грамматикалык талаада бир топ айырмачылыктар бар, англис тилинин функционалдык-грамматикалык талаасы бир гана грамматикалык ядро, борбор, негизден туруп моноцентридик түрдө болсо, ушул эле учурда, кыргыз тилинин модалдык сөздөрүнүн функционалдык-грамматикалык талаасы полицентридик түрдө болот.

Изденүүчүнүн жеке салымы – лингвистикалык булактарды концептуалдык талдоо, изилдөө ишинин иликтөө ыкмасын; тандоо, талдоо, англис жана кыргыз тилдеринде салыштыруу каражаттарын бөлүштүрүү, коргоого коюлган жоболорду жана корутундуларды иштеп чыгуу, изилдөө ишинин жыйынтыктары жөнүндө статьяларды жазуу ыкмаларын аныктоо.

Изилдөө ишинин талкууланышы. Диссертациялык иш Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин чет тилдер, компьютердик лингвистика жана маданий аралык байланыш кафедраларынын жалпы отурумунда талкууланды. Диссертацияда камтылган материалдар тиешелүү илимий талкуудан өттү. Изилдөө темасынын негизги жоболору КМКТАУнун илимий-практикалык конференцияларында жана башка жогорку окуу жайларда ИТЭАУ, БГУ, КРСУда, эл аралык илимий-практикалык конференцияларда, ошондой эле Россиянын (Новосибирск, Тамбов,

Астрахань) 2011-2017жж. аралыгында илимий жана илимий-усулдук баяндамалар жасалды.

Изилдөө ишинин жарыяланышы. Диссертациянын негизги жыйынтыктары жана жоболору 7 илимий макалаларда жарык көрдү.

Иштин курамы жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч бөлүмдөн, бир кортунду жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү - 184 беттен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө тандалып алынган теманын актуалдуулугу, максаты, милдеттери жана изилдөө ыкмасы, иштин илимий жаңылыгы, практикалык мааниси жана диссертацияны коргоого чыккан жоболор, ошондой эле апробация, публикациялары, түзүлүшү жана көлөмү көргөзүлгөн.

Биринчи, «**Изилдөө темасы боюнча колдонулган илимий жана илимий-усулдук эмгектер**» бөлүмүндө атайын илимий эмгектерге талдоо берилип, изилдөөнүн ыкмасы такталып жана иштелип чыгып, изилдөө ыкмасы тандалып алынган. Изилдөө ишинин негизин илимий концепциялар, жоболор жана корутундулар, салыштырма типологиясына тиешелүү маселелер, германистика жана түркологияны түшүндүрүүчү үч топтогу эмгектер түзөт:

1) салыштырма-шайкештик мүнөздөгү изилдөөлөр [Ярцева В.Н., Матезиус В., Скаличка В., Буранов Дж., Аракин В.Д., Вауч А.С., Хорн К.М. ж.б.];

2) тил илиминде функционалдуу-грамматикалык теориясынын негиз салуучуларынын эмгектери [Праздык лингвистикалык ийрим. , Реформатский А.А., Золотова Г.А., Слюсарева Н.А., Бондарко А.В., Дербишева З.К., Зулпукаров К.З., Тагаев М.Дж. ж.б.]

3) модалдуулук жана модалдык сөздөр жөнүндө жалпы теориялык эмгектер [Балли Ш., Виноградов В.В., Ваулина С.С., Тураева З.Я. ж.б.]; башка тилден алынган модалдуулук маселелер жөнүндө [Жигахло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л., Mathews P.H., Palmer F.A., Collins P., Nuyts J., Portner P., Depraetere I., Reed S., Wassermann N., Narrog H. ж.б. – англис тили]; жана ушул сыяктуу эле белгилүү түркологдор менен кыргыз тилинин грамматикасын изилдеген окумуштуулардын эмгектери [Башкыр адабий тилинин грамматикалык теориясы, Кыргыз адабий тилинин грамматикалык теориясы, Зайнуллин М.В., Илебаев Э.У., Джусаев Дж. ж.б.].

Функционалдуу-грамматикалык теориянын негизин Праздык лингвисттер ийриминин өкүлдөрүнүн эмгектери түзөт. Алар мурунку жүз жылдыкта советтик тил илиминде өнүгүү жолуна чыгышкан, ошондой эле изилдөөнүн функционалдык ыкмасы жана тил илимин түшүндүрүү каражаты Кыргызстанда тил илимин окууда ийгиликтүү колдонулуп келген. [Зенков Г.С., Васильева А.И., Краснов Ф.А., Дербишева З.К., Зулпукаров К.З., Тагаев М.Дж. ж.б.]. Бул теориянын негизин төмөнкүдөй үч жобо түзөт:

1) жөнөкөй жалпы тилдин ар бир курамындагы маанилүү бирдик, өзүнө тиешелүү милдетти аткарат;

2) бул бирдиктер өзүнүн милдетин каалагандай эле аткара бербестен, кандайдыр бир маанилүү грамматикалык-семантикалык категориянын айланасында топтошуп, атайын бир системде ишин аткарат;

3) грамматика-семантикалык категориянын айланасында тилдик бирдиктердин системдик топтошуусу функционалдуу-грамматикалык (функционалдык-семантикалык) талааны түзөт.

Англис жана кыргыз тилдеринде модалдык сөздөрдүн категориясын талдоодо төмөнкүлөрдү баса белгилей кетели:

Англис тилинде биринчи планга коюлган үч маселе каралат: 1. модалдык сөздөр сүйлөөчүнүн бир нерсеге ой-пикирин ырастайт, кандайдыр бир нерсенин зарылдыгын туюндурат; 2. модалдык сөз коннотативдик мааниси бар сөздөн кандайдыр бир нерсе болуп жаткан же божомолдоого кошумча мааниси бар, окшоштук байланышы менен айырмаланат; 3. модалдык маани көбүнчө өзүнө экспрессия же эмоцияны камтыйт; экспрессия ой-пикирдин айтылышын билдирсе, ал эми эмоция модалдык бирдикти билдирет [Беляева М.А. 1977; Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г., 1981; Sampson G., 2001 ж.б.].

Кыргыз тил илими модалдык сөз түркүмдөрүн көп жагынан ич ара баскычтары катары, бир жагынан өз алдынча мааниге ээ, бир жагынан сүйлөмдүн маанисине толук тийешелүү маанисине ээ, - деп талдап келишет [Адабий кыргыз тилинин грамматикасы, 1987; Джусаев Дж., 2000; Абдувалиев Н. 2008 и др.].

Модалдуулуктун семантикалык категорияларынын классификациясы жана түрлөрү, модалдуулук категориясын изилдөөнү салыштырып талдоо, когнитивтик аспекттеги модалдуулук, категория аралык модалдуулук, модалдык маанини эксплициттик жана имплициттик ыкмада билдирүү, модалдык маанинин функционалдык спецификасы, маданий аралык чөйрөдө маселелерди адекваттуу түшүнүү, тексттин модалдуулук категория, суроолуу модалдуулук дисциплина аралык багыт, ар түрдүү жанрдык стилдеги тексттеги билдирүү ж.б.у.с. модалдуулукка тиешелүү кенен түшүнүктөрдү төмөндө көрсөтүлгөн окумуштуулардын эмгектеринде көрсөк болот, Бондарко А.В., Золотова Г.А., Ваулина С.С., Химик В.В., Гехтляр С.Я., Королева И.А., Лопатюк М.В., Palmer F.A., Collins P., Nuyts J., Portner P., Depraetere I., Reed S., Wassermann N., Narrog H. Бул эмгектерде ар башка тилдердеги модалдуулукту ар түрдүү салыштыруу, тилдин өзгөчөлүгүнө жана тилдин айтылышына жараша модалдуулуктун берилишине басым жасалып, биз бул изилдөө иштеринде модалдуулуктун мааниси тигил же бул тилде берилиши, ошол тилде сүйлөгөн элдин дүйнө таанусунан жана маданиятынан көз каранды болуп жана өзүнүн терең башаты бар экенин биле алабыз.

Экинчи бөлүмдө **«Англис жана кыргыз тилинде модалдык сөздөрдүн функционалдуу-грамматикалык классификациясында»** англис жана кыргыз тилиндеги модалдык сөздөр категориясына функционалдык талдоо жүргүзүлдү.

Англис жана кыргыз тилдериндеги модалдык сөздөрдүн функционалдуу - семантикалык классификациясын үч топко бөлүштүргөнгө мүмкүндүк берет: 1) семантикалык ырастоочу модалдык сөздөр; 2) семантикалык божомолдоочу модалдык сөздөр; 3) субъективдүү баа берүүчү модалдык сөздөр.

Модалдык сөздөрдүн мындай тобу, модалдык сөздөрдүн функционалдуу-грамматикалык талаасын пайда кылып, ар бири өзүнчө функционалдык-семантикалык кичи талааны (ФСКиЧТ) жаратып, ал топтун курамына кирет: 1) ырастоочу сөздөрдүн кичиталаасы; 2) болжолдоочу сөздөрдүн кичиталаасы; 3) субъективдүү баалоочу сөздөрдүн кичиталаасы.

Англис тилинде ырастоочу маанини берген кичиталаага 14 лексикалык бирдик кирет: *actually, certainly, indeed, in fact, of course, surely, assuredly, in truth, naturally, no doubt, really, obviously u undoubtedly*. Ал эми кыргыз тилинде бул кичиталаага 12 лексикалык бирдик кирет: *албетте, сөзсүз, талашсыз, шексиз, арийне, дурус, кадимки, ооба, туура, ырас, айтмакчы, чындыгында*.

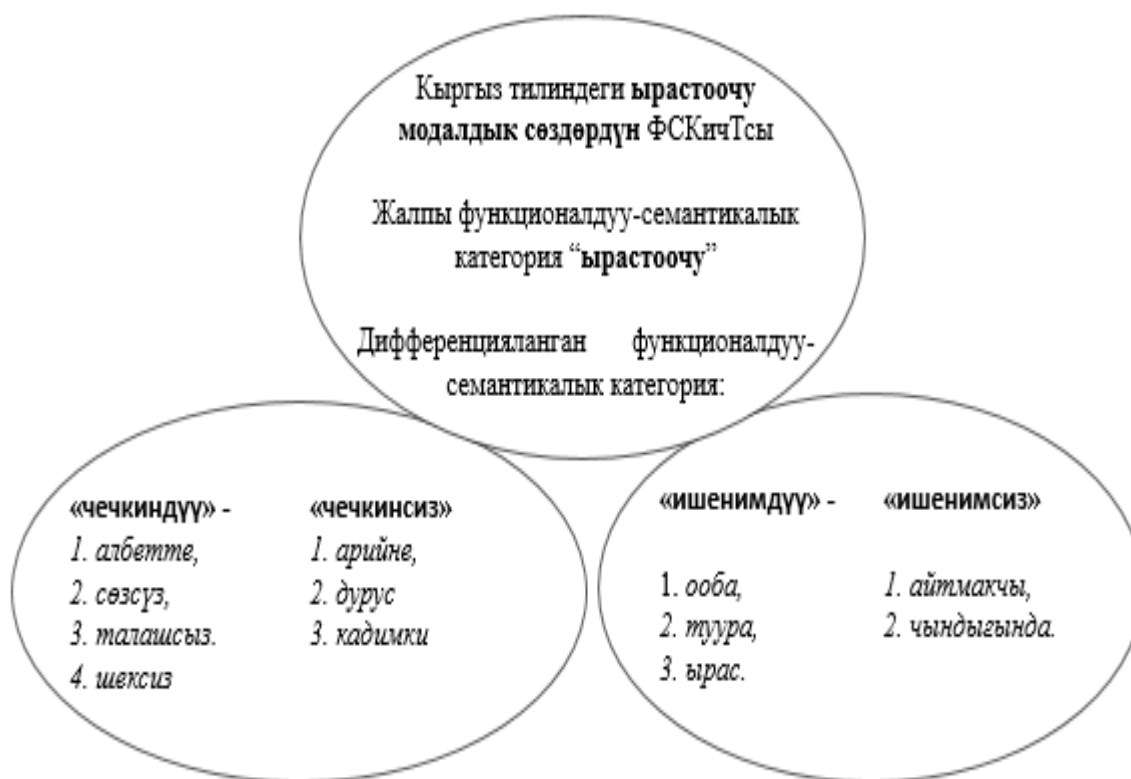
Англис тилинде ырастоочу модалдык сөздөрдүн кичиталаасы (ФСКиЧТ) прагматикалык жактан экиге бөлүнөт: 1) чечкиндүү; 2) чечкинсиз.

1 - Сүрөт

Англис тилинен айырмаланып кыргыз тилинде модалдык сөздөрдүн бир эмес эки кичиталаасын (ФСКиЧТ) көрө алабыз, алар жалпы ФГТнын түзүлүшүндө биринин үстүнө бири жайгаштырылат. Алардын ар бири “чечкиндүү-чечкинсиз”, “ишенимдүү-ишенимсиз” семантикалык категориялык маанисине ылайык карама-каршылык менен ишке ашат.

Ырастоочу модалдык сөздөрдүн ФСКиЧТнын схемалык түзүлүшүн төмөнкү схемадан көрө алабыз.

2 - Сүрөт

Англис жана кыргыз тилдериндеги модалдык сөздөрдү функционалдуу-семантикалык талдоо, функционалдык семантикалык “чечкиндүү” ырастоо шайкештигин көргөзгөн семантикалык жолду аныктай.

Англис тили

1. *actually,*
2. *certainly,*
3. *indeed,*
4. *in fact,*
5. *of course,*
6. *surely.*

Кыргыз тили

1. албетте,
2. сөзсүз,
3. талашсыз,
4. шексиз.

Ушундай эле окшоштукту англис жана кыргыз тилдериндеги ырастоочу модалдык сөздөрдүн жалпы семантикалык “ырастоону” жана жеке семантикалык “чечкинсиз” ырастоону көрө алабыз.

Англис тили

1. *assuredly,*
2. *evidently,*
3. *in truth,*
4. *naturally,*
5. *no doubt,*
6. *really,*
7. *obviously,*
8. *undoubtedly.*

Кыргыз тили

1. арийне,
2. дурус,
3. кадимки

Англис тилинде болжолдоо маанини берген кичиталаага 6 лексикалык бирдик кирет: *apparently, may be, perhaps, possibly, probably, supposedly*. Ал эми кыргыз тилинде бул кичиталаага 21 лексикалык бирдик кирет: *балким, божомолдо, болжолу, го, дейт, имиш, калыбы, кейпи, көбүнчө, көрүнөт, кудай билет, кыязы, мүмкүн, окшойт, өздөнөт, өңдөнөт, сыягы, чамасы, чыгар, шекилдүү, ыктымал*.

Англис жана кыргыз тилиндеги бир ФСКичТна кирген “болжолдоо” модалдык сөздөрдүн функционалдык шайкештиги дискурста прагматикалык өзгөчөлүктөр менен айырмаланат.

ФСкичТнын “болжолдоо” маанини берген лексикалык курамы эки бөлүккө бөлүнөт: 1) “ишенимдүү” семантикалык белгини түшүндүргөн модалдык сөздөрдүн тобу (*apparently, possibly, probably, supposedly*) жана 2) “ишенимсиз” семантикалык белгини түшүндүргөн модалдык сөздөрдүн тобу группу (*maybe, perhaps*) [Илебаев Э.У. Джусаев Дж. кр.].

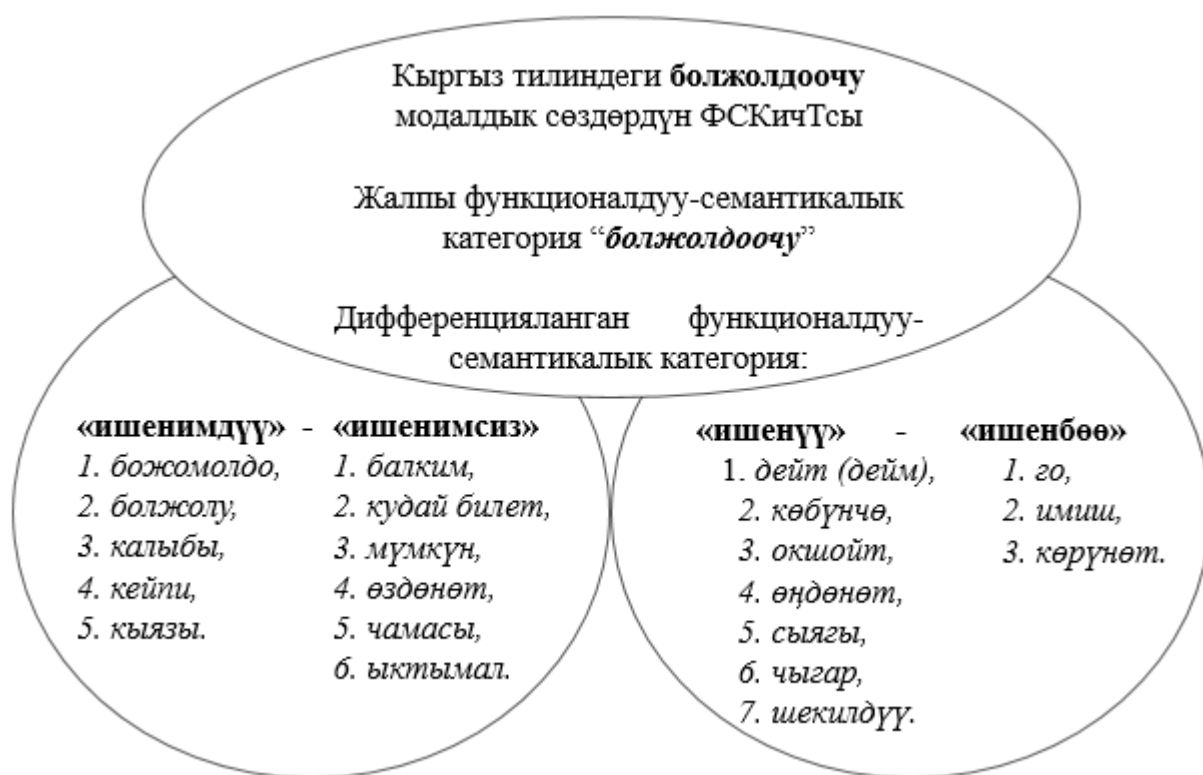
Болжолдоочу англис тилинин модалдык сөздөрдүн ФСКичТнын схемалык түзүлүшүнүн схемасы:

3-Сүрөт

Кыргыз тилинде болжолдоочу модалдык сөздөрдүн бир эле эмес, эки ФСКичТсында болжолдоонун 1) “ишенимдүү-ишенимсиз” жана 2) “ишенүү-ишенбөө” ишке аша турганын билебиз.

Төмөнкү схема кыргыз тилинде болжолдоо модалдык сөздөрүнүн ФСКичТсын көргөзөт:

4 - Сүрөт

Функционалдык-семантикалык салыштыруу, англис жана кыргыз тилдериндеги ФСКичТсы бири-бирин толугу менен жаап тураарын көргөздү, жалпы семантикалык болжолдоочу модалдык сөздөр менен болжолдоочу “ишенимдүү” дифференциялык функционалдуу-семантикалык категориянын эквиваленттүү шайкештигин аныктадык:

Англис тили

1. *apparently,*
2. *possibly,*
3. *probably,*
4. *supposedly,*

Кыргыз тили

1. божомолдо,
2. болжолу,
3. калыбы,
4. кейпи,
5. кыязы,

Мына ушундай жол менен англис жана кыргыз тилдеринде болжолдоочу модалдык сөздөр функционалдык жана семантикалык жактан шайкеш келишет, себеби, “ишенимсиз” функционалдуу-семантикалык категориянын бөлүгүнүн функционалдык иденттүүлүгүн ачыкка чыгарат. Мындай көрүнүш кыргыз тилинде көп сандагы лексикалык бирдик менен ишке ашат.

Англис тили

1. *may be,*
2. *perhaps*

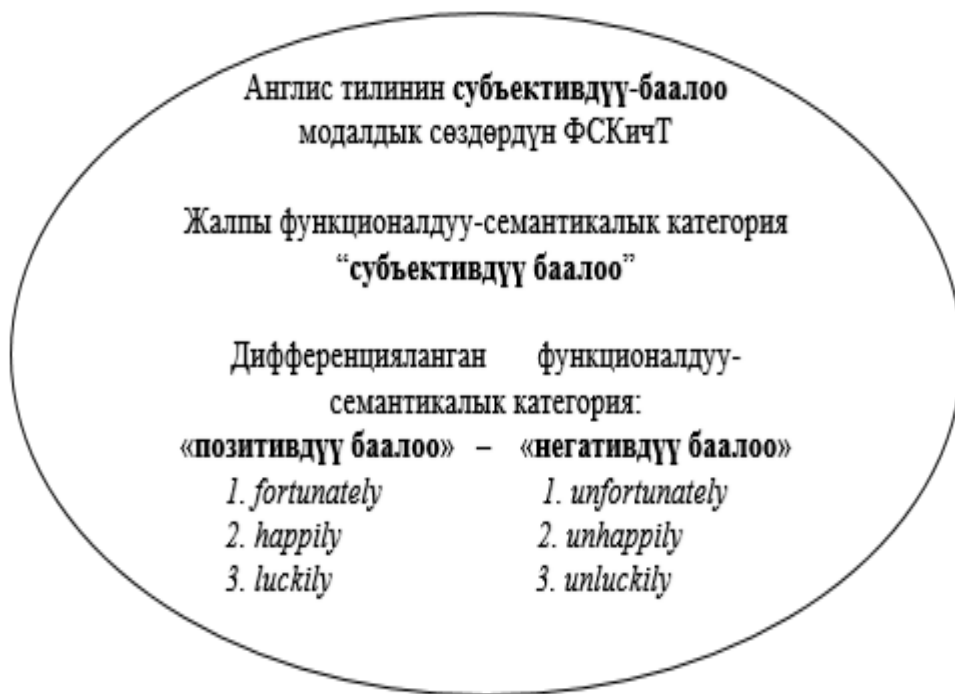
Кыргыз тили

1. балким,
2. кудай билет,
3. мүмкүн,
4. өздөнөт,
5. чамасы,
6. ыктымал

Англис тилинде субъективдүү баалоо маанисин берген кичиталаага 6 лексикалык бирдик кирет: *fortunately, happily, luckily, unfortunately, unhappily, unluckily*. Ал эми кыргыз тилинде бул кичиталаага 20 лексикалык бирдик кирет: *айтор, акыры, баса, биринчиден (экинчиден, үчүнчүдөн), жакшы, жок дегенде, кана, керек, кудай берип, кудай уруп, кыскасы, макул, менимче, мына, ошентип, тескерисинче, тигине, тийиш, чиркин, ылайым*. Көрүп тургандай, кыргыз тилинде кичиталаа кенен маанини берген модалдык сөздөрдүн көптүгү менен айырмаланат.

Белявская Е.Г. айткандай, баалоочу семантика үч координаттагы чекитти түзгөн системде жайгашкан: позитивдүү баалоо – нейтралдуу баалоо – негативдүү баалоо, б.а. аксиологиялык жактан түзсө болот: «эң жаман ← жаман ← 0 → жакшы → эң жакшы», «0» элементи эч кандай баалоо жок дегенди билдирет.

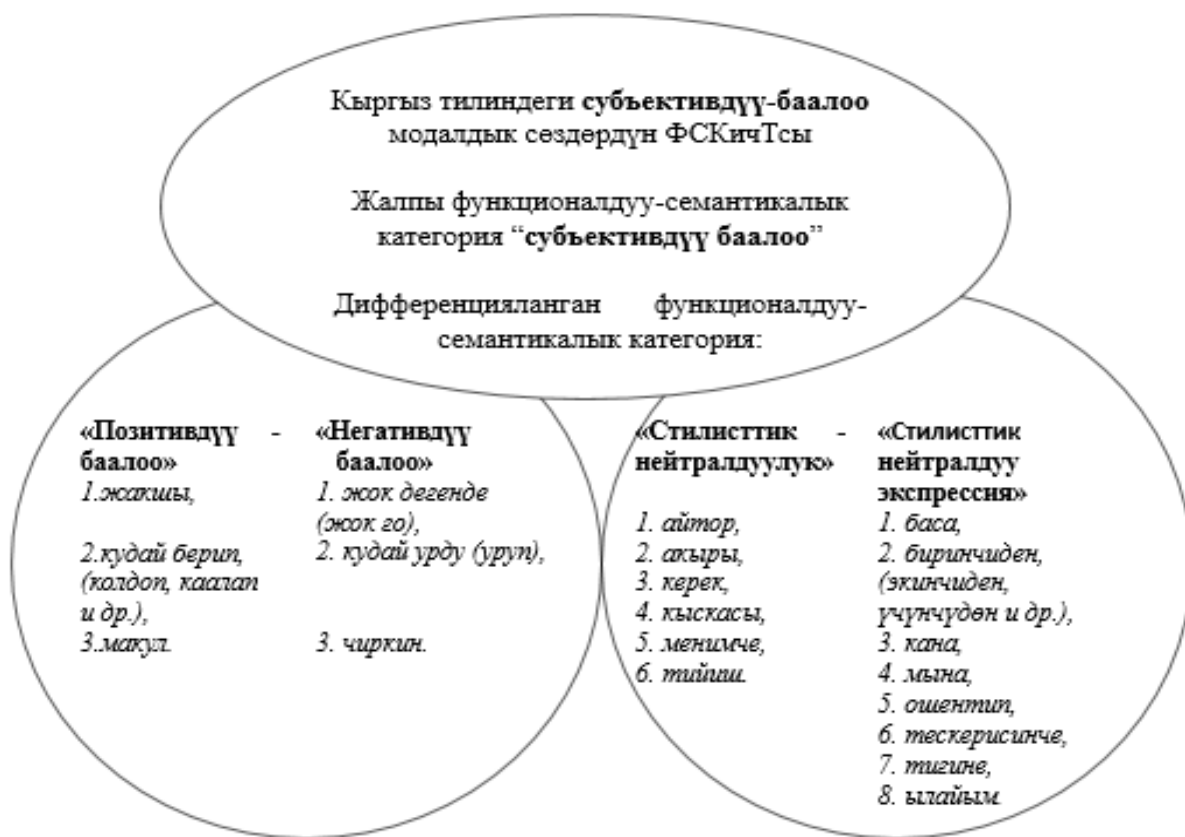
Англис тилинин модалдык сөздөр системи эч кандай нейтралдык баалоонун бөлүгү жок куралган. Башкача айтканда, сүйлөөчү сүйлөө актысына тиешелүү баасын бериши керек. Биз карап жаткан англис тилинен алынган материал жана ага ылайык жүргүзүлгөн талдоо, мындай субъективдүү баалоо семантикалык модалдык сөздөрдүн эки түрүн баса белгилеп көрсөтөт:

4 - Сүрөт

Англис тилиндегидей модалдык сөздөрдүн “позитивдүү баалоо – негативдүү баалоо” карама-каршылыгынан айырмаланып, кыргыз тилинде эки түрдө: 1) “позитивдүү баалоо-негативдүү баалоо; 2) “стилистик нейтралдык-стилистик нейтралдык экспрессия” айкындалды.

Мына ошентип, кыргыз тилиндеги субъективдүү баалоочу модалдык сөздөр бир эле функционалдуу-семантикалык кичиталаанын чегинде төмөнкүдөй жайгашат:

5 - сүрөт

Англис тилиндеги субъективдүү-баалоо модальдык сөздөрүнө кыргыз тилинин субъективдүү-баалоо модальдык сөздөрүнүн дифференциялаган функционалдуу-семантикалык категориясынын позитивдүү баалоосу дал келет:

Англис тили

1. *fortunately,*
2. *happily,*
3. *luckily.*

Кыргыз тили

1. *жакшы,*
2. *кудай берип (жалган, каалап ж.б.),*
3. *макул.*

Ушул эле учурда англис тилиндеги субъективдүү-баалоо модальдык сөздөр кыргыз тилинде негативдүү баа берүүчү лексикалык бирдиктер менен дал келүүсүн көрсө болот:

Англис тили

1. *unfortunately,*
2. *unhappily,*
3. *unluckily,*

Кыргыз тили

1. *жок дегенде (жок го),*
2. *кудай урду (уруп),*
3. *чиркин.*

Биз сөз түркүмдөрүнүн ченемин эске алуу менен модальдык сөздөрдү лексико-грамматикалык үч топко бөлдүк: 1) тактооч жана сын атоочтон жасалган модальдык сөздөр; 2) зат атоочтон жасалган модальдык сөздөр; 3) башка сөз түркүмдөрүнөн жасалган модальдык сөздөр.

Тактооч жана сын атоочтон жасалган англис тилинен (19 бирдик) жана кыргыз тилинен (13) модалдык сөз	
Англис тили	Кыргыз тили
1) <i>actually</i> , 2) <i>apparently</i> , 3) <i>assuredly</i> , 4) <i>certainly</i> , 5) <i>evidently</i> , 6) <i>fortunately</i> , 7) <i>happily</i> , 8) <i>luckily</i> , 9) <i>naturally</i> , 10) <i>obviously</i> , 11) <i>possibly</i> , 12) <i>probably</i> , 13) <i>really</i> , 14) <i>supposedly</i> , 15) <i>surely</i> , 16) <i>undoubtedly</i> , 17) <i>unfortunately</i> , 18) <i>unhappily</i> , 19) <i>unluckily</i>	1) акыры, 2) дурус, 3) жаакшы, 4) кадимки, 5) көбүнчө, 6) кыскасы, 7) окшойт, 8) тескерисинче, 9) туура, 10) чамасы, 11) шекилдүү, 12) ылайым, 13) ырас (рас)
Зат атоочтон жасалган англис тилинен 5 модалдык сөз жана кыргыз тилинен 16 модалдык сөз	
Англис тили	Кыргыз тили
1) <i>indeed</i> , 2) <i>in fact</i> , 3) <i>in truth</i> , 4) <i>of course</i> , 5) <i>perhaps</i>	1) божомолдо, 2) болжолу, 3) калыбы, 4) кейпи, 5) кудай берип, 6) кудай билет, 7) кудай уруп (урду), 8) кыязы, 9) өңдөнөт, 10) сөзсүз, 11) сыягы, 12) талашсыз, 13) чынында, 14) шексиз.
Башка сөз түркүмдөрүнөн жасалган англис жана кыргыз тилинин модалдык сөздөрү	
Англис тили	Кыргыз тили
1) <i>maybe</i> (<i>may be</i>), 2) <i>no doubt</i>	1. Этиштен: 1) айтмакчы, 2) дейт, 3) жок дегенде, 4) керек, 5) көрүнөт, 6) чыгар; 2. Ат атоочтон: 1) менимче, 2) мына, 3) ошентип, 4) тигине; 3. Сырдык сөздөн: 1) баса, 2) кана, 3) чиркин; 4. Кыймыл-аракеттен: 1) өздөнөт, 2) тийиш; 5. Бөлүкчөдөн: 1) го, 2) ооба; 6. Сан атоочтон: 1) биринчиден (экинчиден, үчүнчүдөн)

Белгилей кетсек, кыргыз тилиндеги 8 модалдык сөздөр (*айтор, албетте, арийне, балким, имиш, макул, мүмкүн, ыктымал*) эч бир сөз түркүмүнөн жасалбаган өзгөчө лингвистикалык жаралышты түшүндүрөт.

Үчүнчү бөлүмдө «Англис жана кыргыз тилиндеги модалдык сөздөрдүн функционалдуу-дискурсивдик мүнөздөмөсү» англис жана кыргыз тилдеринин

модалдык сөздөрдүн функционалдык-синтаксисттик жактан сүйлөмдүн башаты жана сөз-сүйлөм катары жасалышын талдоо каралат.

Англис тилинде “модалдык сөз сүйлөмдүн башаты катары берилип, модалдык сөздүн кандай деңгээлде айтылышына жараша сүйлөмдүн мааниси менен байланышта туруп, “модалдык сөздүн кандай деңгээлде айтылышын түшүндүрөт” [Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л., 1956, 184 б. Баса көрсөтүлгөн М.К.- ср.: Akhmanova O.S., Minajeva L.V, Mindrul O.S., 1986, 52-53 б.].

Кыргыз тил илиминде модалдык сөздүн сүйлөмдүн башаты катары берилиши, модалдык сөздүн сүйлөмдөгү ээлеген оордуна, сүйлөмдүн башында, ортосунда же аягына жайгашышына ылайык сүйлөмдүн маанисин берет. Бирок сүйлөп жаткан адам модалдык сөздү айтып жатканда “... аңгемелешип жаткан адамдан кандайдыр бир иштин аткарылышын талап кылбайт, бирок ошол эле учурда кандайдыр бир мааниде аткарылышына түрткү берет.” [Орусбаев А.О., Токтоналиев К.Т., 1991, 183 б; кр.: Сыдыков Ж.К., 1990, 146-147 б.]

Модалдык сөздөр сүйлөмдүн башатын түзгөндө үч синтаксистик жагдайда: сүйлөмдүн башында, ортосунда жана аягында турарын биле алдык.

Бирок, биздин салыштырма изилдөөбүз көргөзгөндөй, ФСКичТгы ар түрдүү модалдык сөздөр, эки тилде тең, тигил же бул синтаксистик абалда кездешсе да, кездешпесе да функционалдык-синтаксисттик мүнөздөмөгө ээ экенин көрө алдык. Мына ошондуктан, англис тилиндеги ФСКичТнын ырастагыч модалдык сөздөрү: *actually, surely, evidently* жана башкалар - сүйлөмдүн башында, ортосунда жана аягында кездештирсе болот. Ушуну менен бирге эле, кыргыз тилинин функционалдык жактан дал келген, ошол эле кичи талаадагы модалдык сөздөр: *сөзсүз, шексиз, ырас* ж.б. кыргыз тилинде сүйлөмдүн башында жана ортосунда кездешип, бирок сүйлөмдүн аягында чанда гана кездешип, лексикалык бирдиктен толугу менен чыгып кетпеген учурда гана жасалат. Модалдык сөздөрдүн сүйлөмдүн аягында колдонулушу кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнө жараша болуп, этиш-баяндоочтун сүйлөмдүн аягында колдонулушу менен байланыштуу.

ФСКичТнын болжолдогуч модалдык сөздөрдөгү англис тилинин модалдык сөздөрү: *apparently, possibly, maybe* ж.б. сүйлөмдүн башында жана ортосунда кездешип, бирок сүйлөмдүн аягында кездешпейт. Ушул эле учурда, кыргыз тилинде, ошол эле кичи талаадагы модалдык сөздөр менен функционалдык жактан дал келүүсү: *божомолдо, кейпи, окшойт* ж.б. кыргыз тилинде сүйлөмдөрдө үч синтаксистик абалда: сүйлөмдүн башында, ортосунда жана аягында кездешет.

ФСКичТнын субъектик-баалоо модалдык сөздөрдөгү англис тилинин модалдык сөздөр: *fortunately, luckily, unhappily* ж.б. синтаксистик абалда: сүйлөмдүн башында, ортосунда жана аягында кездешет. Ушул эле учурда, кыргыз тилинде, ошол эле кичи талаадагы модалдык сөздөр менен функционалдык

жактан дал келүүсү: *жакишы, чиркин, айтор* ж.б. кыргыз тилинде сүйлөмдөрдө бир гана башында синтаксистик абалда кездешип, калган экөөндө кездешпейт. Бирок модальдык сөз *керек* сүйлөмдүн аягында коюулушу, анын грамматикалык кызматына жараша болот. Модальдык сөз *керектин* мындай коюлушу омонимдик жардамчы этишке таандык “окуянын сөзсүз ишке ашырылышы” керек деген лексикалык маанинин таасири менен жасалат [кр.: Кыргыз адабий тилинин грамматикасы 1987, 334 б.].

Англис жана кыргыз тилиндеги модальдык сөздөрдүн функционалдык-синтаксисттик кызматынын мындай айырмачылыгын төмөнкүдөй түшүндүрсө болот: биринчиден, англис жана кыргыз тилдериндеги тилдин түзүлүшүнө жараша; экинчиден, англис жана кыргыз тилдериндеги модальдык сөздөрдүн семантикалык түзүлүшүнө жараша айырмаланат.

Сөз-сүйлөм, эки тилде тең синтаксистик кызматын, ФСКичТгы чектелүү гана англис тилинин 6 ырастоочу модальдык сөздөрү: *certainly, evidently, indeed, no doubt, of course* жана *surely*: кыргыз тилинин, ушул эле кичиталаадагы модальдык сөздөрү: *албетте, дурус, ооба, сөзсүз, туура, шексиз, ырас* аткара алат.

Ушул ФСКичТгы ырастоочу модальдык сөздөр сөз-сүйлөм синтаксистик позицияда эки тилде тең бирдей, ушул эле талаадагы ырастоочу жана жокко чыгаруучу *yes* жана *no* менен байланышта болот.

Функционалдык грамматика дагы, теоретикалык грамматика, илимий грамматика же нормативдүү грамматика сөздүн түзүмүнүн грамматикалык бирдигинин изилдөө объектиси катары, жогорку грамматикалык бирдиктердин функционалдык кызматына өзгөчө көңүл буррулат. Функционалдык грамматика “...грамматика катары: 1) грамматикалык бирдиктердин ар түрдүү тилдин денгээлдеринин элементтеринин ич ара байланышына багытталган функцияларды жана мыйзам ченемдүүлүктөрдү үйрөнүү; 2) синтездин мүмкүнчүлүгүн болжолдогон эки багыттагы анализ – формадан мааниге (каражаттан функцияга) жана мааниден формага (функциядан каражатка)” [Бондарко А.В., 1985, 16 б.; Долинина И.Б., 1985, 132-133 б.; Лазариди М.И., 2000, 29-30 б.].

Англис жана кыргыз тилинин модальдык сөздөрү тилдин грамматикалык түзүлүшүнө кирээри шексиз, ошондуктан алардын тигил же бул ишти аткаруудагы функционалдык кызматы функционалдык грамматиканын окуу предмети болуп саналат.

Функционалдык грамматиканын негизин ФГТ (функционалдык грамматикалык талаа) түзөт. ФГТ кандайдыр бир тил биримдиги катары каралып, “...алардын семантикалык функциялары биримдиктин негизинде бириккен бирок ар түрдүү тил баскычтарына караган жалпы системалык каражат” [Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүк, 1990, 565 б.; Мартынов В.В., 1985, 160 б.; Слюсарева Н.А., 1985, 63 б.].

Мына ошентип, функционалдык грамматика жалпы ФГТга ар бир модалдык сөздөрдү салыштырма бөлүгүн сөз түркүмү менен бириктире алат. Бир эле ФГТга англис жана кыргыз тилинин ар кандай модалдык сөздөрүн бириктире алган негизги семантикалык категория болуп, айтуучунун маанисине карай айтылган ойго субъективдик мамилесин чагылдырган модалдуулуктун семантикалык категориясы саналат.

Биздин изилдөөбүздө эки түрдүү ФГТны белгилесек болот – ар бир салыштырма тил, англис тилинде 26 модалдык лексема: *no doubt, obviously, maybe, perhaps* ж.б. кыргыз тилинде 53 модалдык лексема: *арийне, ырас, ооба, көрүнөт, макул* ж.б.

ФГТ тигил же бул тил каражатынын, тигил же бул талаа менен ядролук же перифериялык каражат катары дал келүү деңгээли маанилик-семантикалык көз карашта түзүлүшү мүмкүн. Мындай учурда “ФСТнын негизги эки түрү баса көрсөтүлөт: 1. моноцентрдик талаа 2. полицентрдик талаа...” [Функционалдык грамматиканын теориясы, 1987, 34 б; кр.: Джумалиева Г.К., 2011, 14-15 б.]

Мына ошентип, бардык тил илиминдеги көрүнүштөрдүн ФГТсы же азыркы биз карап жаткан учурда модалдык сөздөрдүн ФГТсы жалпы грамматикалык ядролуу, жалпы борборлуу жана грамматикалык ядрого же грамматикалык периферияга бөлүп турган моноцентрдик талаа боло алат.

Биздин англис тилинин модалдык сөздөрдүн ФГТсын изилдөөбүз, бир гана функционалдык-грамматикалык ядросу бар моноцентрдик талааны билдирип турат, мындай көрүнүш бүтүндөй талаанын, көлөмү жагынан кичирээк болгон үч талаага же үч функционалдык-семантикалык кичиталааларга бөлүнүп кеткенин көрөбүз: 1. ырастоочу модалдык сөздөр, 2. болжолдоочу модалдык сөздөр жана 3. субъективдик-баалоочу модалдык сөздөр.

Жогоруда көргөзүлгөндөй англис тилинин модалдык сөздөрүнүн негизги ченемдери функционалдык-грамматикалык ядролук талаага үч түрдө тийешелүү экенин баамдадык, алардын бардыгы тең функционалдык-грамматикалык негизди камтыйт. Биринчиден, бул модалдык сөздөр “...кандайдыр бир маанини берүүдө атайын жасалып, маанини бир тараптуу бере алат”. [Гулыга Е.В. Шендельс Е.И., 1969, 10 б.]; экинчиден; ал эч кандай парадигма-маанилик, же башка бир модалдык эмес тил бирдигине коннотативдик көргөзүүнү камтый албайт [кр.: Слюсарева Н.А., 1981, 58 б.]; үчүнчүдөн, модалдык сөздөр грамматикалык сөз формасы жасалуусунда кандайдыр бир грамматикалык-семантикалык байланышты жоготушу керек. [Джумалиева Г.К., 2011, 14-15 б.]

Мына ошентип, англис тилинин бардык 26 модалдык сөздөрү үч кичи талаага бөлүнүп: ырастоочу, болжолдоочу жана субъективдик-баалоочу модалдык сөздөр болуп – модалдык сөздөрдүн бир кичиталаанын ФГТсын түзөт.

Функционалдык-грамматикалык схемадан көрүүгө болот:

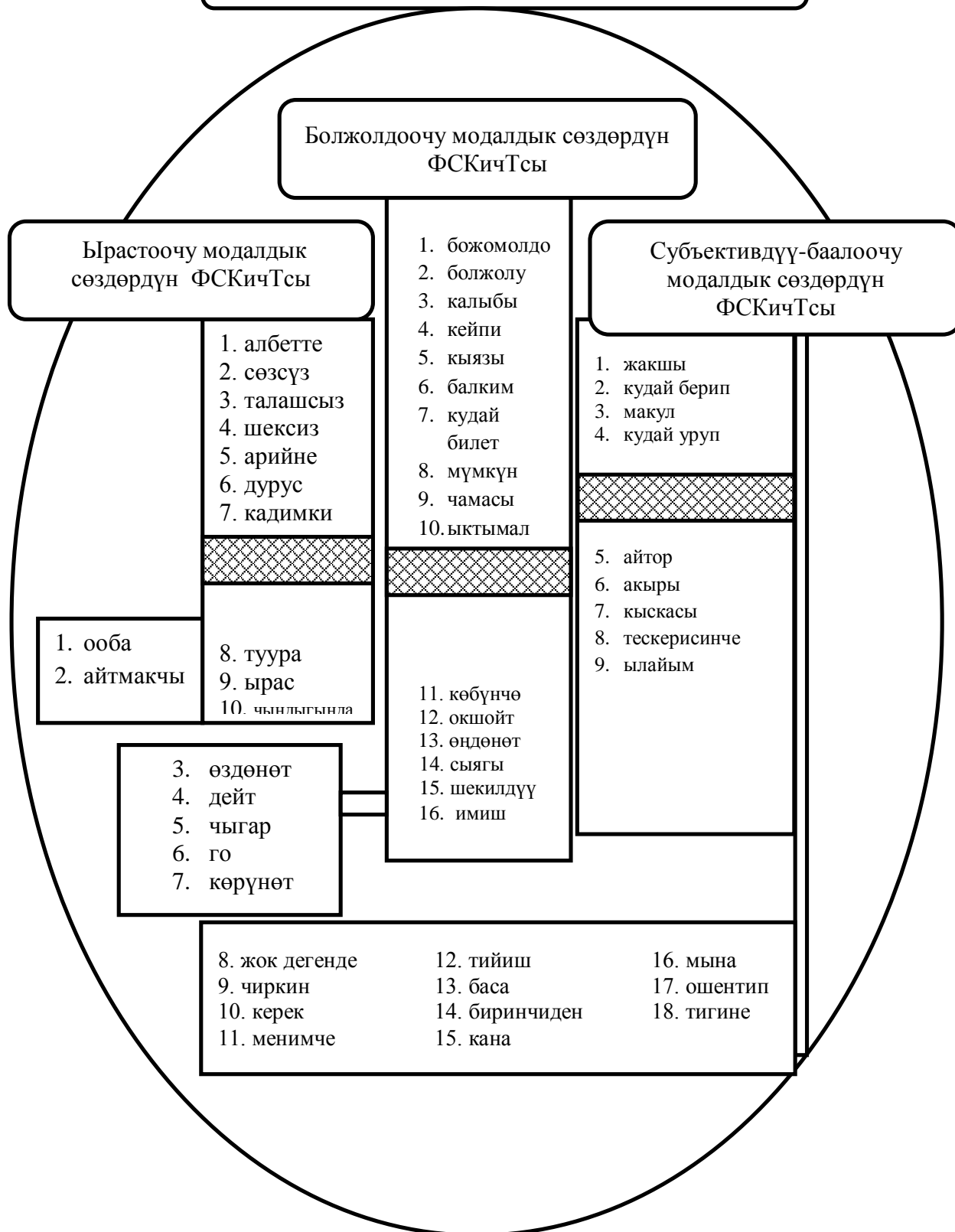
6 - сүрөт

Англис тили менен кыргыз тилин салыштырып жатып, англис жана кыргыз тилиндеги ырастоочу, болжолдоочу жана субъективдик баалоочу модалдык сөздөрдүн ФСКичТсы бирдей экенине карабастан – англис жана кыргыз тилиндеги модалдык сөздөрдүн ФГТда бир топ айырмаланып турат.

Ушул эле ченемдер кыргыз тилинде эки башкача колдонулат: бир жактан, кыргыз тилинде мындай ченемдердин оң мааниде колдонулушу англис тилиндегидей эле талаанын ядролук бөлүгүнө таандык болуп, ал эми кыргыз тилинин модалдык сөздөрү терс мааниде колдонулганда ошол модалдык сөздөр талаанын чет жагына таандык болот.

Төмөнкү схемадан кыргыз тилиндеги модалдык сөздөрдүн ФГТнын талаанын ортосуна жана четине таандык экенин жана алардын кичи талаада кандай жайгашаарын, алардын кезек менен кандай жайгашып, кайсы кичи талаага байланышканын көрсөк болот:

Кыргыз тилиндеги модалдык сөздөрдүн ФГТсы

7 - сүрөт

Кыргыз тилинде модалдык сөздөрдүн ФГТсы полицентрдик талааны түзүп, 35 модалдык бирдик талаанын грамматикалык ядросу болот да, ал эми 18 модалдык бирдик – талаанын айланасында жайгашып, грамматикалык перифериясын (четин) түзөт. Кыргыз тилиндеги модалдык сөздөрдүн ФГТсы англис тилинен айырмаланып, дифференциялык функционалдык-семантикалык категориянын, өзүнүн ич-ара байланышына жараша кыргыз тилинин бардык ФГТна башка маани берип, талааны полицентрдик кылган конституирдик кичи талаанын эки эсе көптүгү менен түшүндүрсөк болот.

КОРУТУНДУУДА англис жана кыргыз тилдеринде модалдуулуктун грамматикалык категориясы, дискурска түз байланышы бар, маанилүү функционалдык грамматикалык категория катары изилденип чыгып анын жалпы жыйынтыктары аныкталды. Модалдуулуктун ФГТсы бул категориянын ойду ар түрдүү айтылышын көрсөтүп, айтуучунун айта турган ойго ар түрдүү субъективдик мамилесин көрсөтүп турат.

Иштин максатына жетүү үчүн баяндама-теориялык жана изилдөө-практикалык жети милдет коюлду:

Биринчиден, функционал-грамматикалык иликтөө боюнча илимий эмгектерге баяндама-теоретикалык анализ жүргүзүлүп, англис жана кыргыз тилдеринде модалдуулук категориясынын баяндоодо баштапкы принциптери аныкталды: 1) ар бир тилде, ар бир тил каражаты, бардык тил системинде өзүнө тиешелүү милдетин аткарат; 2) мындай милдеттер системдүү түрдө, качан гана кандайдыр бир функционал-грамматикалык (функционал-семантикалык) категориянын айланасында уюшуп функционал-грамматикалык талааны (кичи талаа) түзөт.

Экинчиден, модалдуулук, модалдык сөздөрдүн түрү жана классификациясы жөнүндө изилдөө жүргүзгөн илимий эмгектерге баяндама-теориялык талдоо жүргүзүлдү. Модалдуулук категориясынын семантикасына, анын функционалдык салыштырма изилдөө иштерине байланышкан маселелер каралды, модалдуулуктун категориялар аралык айкалышы, маданий аралык байланышта туура түшүнүү маселелерине көңүл бурулду.

Үчүнчүдөн, бул категория англис жана кыргыз тилин салыштырып атайын функционалдык аспекте изилдене электигин эске алуу керек, бирок адилетүүлүк үчүн буга чейинки үч салыштырма эмгекти [Э.У. Илебаев, А.А. Бектурова и А.К. Абылова] белгилей кетели. Бул эмгектерде модалдык сөздөр синтаксистик контексте каралган. Ал эми, кыргыз тилинде модалдуулуктун грамматикалык категориясы толугу менен Дж. Джусаевтин эмгегинде изилденген.

Төртүнчүдөн, практикалык-иликтөө катары модалдык сөздөрдү англис жана кыргыз тилдеринде функционал-семантикалык изилдөө жүргүзүлдү. Эки тилде тең, ырастоочу модалдык сөздөрдүн функционал-семантикалык кичи талаасы (ФСКиЧТ), болжолдогуч модалдык сөздөрдүн функционал-семантикалык кичи талаасы (ФСКиЧТ), субъектик-баалоочу модалдык сөздөрдүн функционал-семантикалык кичи талаасы (ФСКиЧТ) болуп үчкө бөлүнгөн модалдык сөздөрдүн функционал-грамматикалык талаасы (ФГТ) айырмаланды.

Бешинчиден, англис жана кыргыз тилдеринин модалдык сөздөрүнүн лексико-грамматикалык келип чыгышына изилдөө-практикалык анализ жүргүзүлдү. Англис тилинин модалдык сөздөрүнүн лексико-грамматикалык так айтканда, морфологиялык, этимологиялык келип чыгышы бир типтүү: алардын 19 – *assuredly, really, possibly* ж.б., тактооч менен сын атоочтун негизинде пайда болсо, 5 – *indeed, perhaps, of course* ж.б. адвербиалдык зат атоочтордон, ал эми, эки *may be* менен *no doubt* модалдык сөзү этиштин курамындагы предикативден жасалган.

Кыргыз тилинде модалдык сөздөрдүн морфоло-этимологиялык келип чыгышы англис тилине караганда көп түрдүү келет. Мисалы, 8 модалдык сөз: албетте, балким, ыктымал ж.б., сыяктуу сөздөр өзүнүн баштапкы маанисин жоготуп араб жана иран тилинен кирген, жашыруун этимологиялык мотивацияны билдирет. 13 модалдык сөздөр кыргыз тилинде тактооч менен сын атоочтун негизинде жаралган, 14 модалдык сөз зат атоочтун негизинде жаралган. 18 кыргыз тилини модалдык сөздөрү дагы башка сөз түркүмдөрүнөн этиш, ат атооч, байламта, кыймыл-аракет, бөлүкчөлөр менен сан атоочтон жасалган.

Алтынчыдан, англис жана кыргыз тилдериндеги модалдык сөздөрдү функционал-синтасистик милдети дискурста, баштапкы сөз же сөз-сүйлөм катары сүйлөмдүн курамына кириши изилдөө-практикалык иликтөө жүргүзүлдү.

Жетинчиден – модалдык сөздөрдүн ФГТгы модалдык сөз катары, алардын функционалдык-грамматикалык түзүлүшүн иш жүзүндө изилдөө жүргүзүлдү. Бул аспектиде модалдык сөздөрдүн системи эки тилде бирдей айырмачылыктарга ээ экени аныкталды. Англис тилинин 26 модалдык бирдикти түзгөн модалдык сөздөрүнүн ФГТсы бир гана грамматикалык ядросу, борбору, негизи бар моноцентрдик типтеги функционал-грамматикалык талаа экенин билдик. Мына ошентип, англис тилинин ар бир модалдык сөздөрүн ар түрдүү колдонулушу ФГТнын ядролук бөлүгүнө тиешелүү болсо, кыргыз тилинде модалдуулуктун ФГТсы полицентрдик түрдө болот.

Биздин коргоого чыгарылып жаткан теориялык жоболордун толук аныктамасын таптык деп эсептесек болот: 1) модалдуулук – универсалдуу категория жана антропоцентрдик жаратылышка ээ; 2) англис тилинин модалдык сөздөрүнүн ФГТсы – борборго багытталган моноцентрдик система болсо, ал эми кыргыз тилинде полицентрдик жана аморфтук болуп, борборго багыты ачык мүнөздө экенин көрсөтөт; 3) модалдуулук категориясы “жабык системаны” билгизип турган англис тилинен айырмаланып, кыргыз тилинде “ачык система” жаңы лексикалык бирдиктер менен толукталып турат; 4) англис тилинде бүтүндөй 26 модалдык бирдиктен турган модалдык сөздөрдүн ФГТсы бир гана грамматикалык ядро, борбор, негизден турган моноцентрдик түрдө болсо, кыргыз тилинде 35 модалдык бирдик талаанын грамматикалык ядросун, ал эми, 18 модалдык бирдик – талаанын грамматикалык четин көрсөтүп турган, модалдык сөздөрдүн функционалдык-грамматикалык талаасы полицентрдик түрдө болот.

Диссертациянын мазмуну автордун төмөндөгү илимий эмгектеринде берилди.

1. Карагулова, М.К. Модалдуулукту англис тилинде чагылдыруу каражаттары [Текст] / М.К. Карагулова // Вестник БГУ – Бишкек, 2014, №1 (27).119-122 б.
2. Карагулова, М.К. Англис тилинде ырастоочу модалдык сөздөрдүн семантикасы. [Текст] / М.К. Карагулова // Азыркы илимдеги актуалдык маселелер (1) – Новосибирск, 2016, №50. 121-127 б.
3. Карагулова, М.К. Англис жана кыргыз тилдериндеги субъективдүү баалоо модалдык сөздөр. [Текст] / М.К. Карагулова // Вестник Кыргызстана – Бишкек (1) 2016, 80-83 б.
4. Карагулова, М.К. Функционалдык-теоретикалык изилдөө эмгектерине баяндама-теоретикалык анализ. [Текст] / М.К. Карагулова // Гуманитардык илимдер жыйнагы – Астрахань, 2017, №6, 26-29 б.
5. Карагулова, М.К. Англис тилиндеги болжолдоо модалдык сөздөрдүн семантикасы. [Текст] / М.К. Карагулова // Вестник Кыргызстана – Бишкек, 2017, (1), 30-34 б.
6. Карагулова, М.К. Зат атоочтон түзүлгөн англис жана кыргыз тилдеринин модалдык сөздөрү. [Текст] / М.К. Карагулова // Илимий конференциялар жарчысы – Тамбов, 2017, №1-2 (17) 55-59 б.
7. Карагулова, М.К. Тактооч жана сын атоочтон түзүлгөн англис жана кыргыз тилдеринин модалдык сөздөрү. [Текст] / М.К. Карагулова // Кыргызстан жарчысы – Бишкек, 2017, (2). 47-51 б.

Карагулова Махабат Керимбековнанын 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Англис жана кыргыз тилдериндеги модалдык сөздөрдүн функционалдык-грамматикалык мүнөздөмөсү» деген темадагы диссертациялык ишинин

Резюмеси

Негизги сөздөр: модалдык сөздөр, кичи талаа, семантика, функционалдык-грамматикалык категория, ырастоо, болжолдоо, субъективдик баалоо.

Изилдөөнүн объектиси – үч түрдөгү (жөнөкөй, суроолуу, буйрук сүйлөм) байланышты билгизген жөнөкөй жалпы сүйлөмдөгү, ар түрдүү сөз түркүмдөрдө берилген модалдык сөздөр.

Изилдөөнүн предмети – англис жана кыргыз тилдериндеги модалдуулук жана модалдык сөз түркүмдөрүнүн мүнөздөмөлүк баяндоо.

Изилдөөнүн ыкмалары. Иш ар кандай илимий-изилдөө ыкмаларына таянып, 1) морфологиялык, семантикалык, синтаксистик, бир тилден экинчи тилге котормо ж.б., 2) теоретикалык ыкмалар: анализ, синтез, баяндоо, аналогия, дал келтирүү, салыштырма, моделдөө, оппозитивдик ыкма ж.б. ыкмалар колдонулган. Изилдөө ишинде тигил же бул жоболордун тастыкталган жана колдонулган саны көрсөтүлгөн.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: 1) англис жана кыргыз тилдериндеги модалдык сөздөрдүн функционалдык-семантикалык классификациясы талдалып берилди; 2) англис жана кыргыз тилдериндеги бардык үч категориядагы модалдык сөздөр англис, кыргыз жана америка көркөм адабияттарынан мисал катары которулуп алынган материалдар менен көрсөтүлдү; 3) биринчи жолу англис жана кыргыз тилдериндеги модалдык сөздөргө функционалдык-грамматикалык аспекте, бир эле учурда үч функционалдык деңгээлде: а) морфологиялык деңгээлде, б) синтаксистик деңгээлде жана в) семантикалык деңгээлде талдоо жүргүзүлдү; 4) айтуучунун сүйлөп жаткан учуру англис жана кыргыз тилдеринде антропоцентридик планда каралып: 26 бирдик англис тилинде жана 53 бирдик кыргыз тилинде көрсөтүлдү.

Колдонуу чөйрөсү: кыргыз тилде сүйлөгөн аудитория үчүн даярдалган англис тилинин грамматикасы китебин жазууда жана эки тилдеги англисче-кыргыз (кыргызча-англисче) сөздүгүн түзүүдө колдонулат. Изилдөө ишиндеги көптөгөн жоболор, жалпылоолор жана жыйынтыктар жогорку окуу жайларында, англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы боюнча курстук лекцияларды окууда колдонуу, ошондой эле Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын чет тилдер факультетинин жогорку курстарына атайын курстук лекцияларды окууда сунушталат.

Резюме

диссертации Карагуловой Махабат Керимбековны на тему «Функционально-грамматическая характеристика модальных слов в английском и кыргызском языках» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: модальные слова, микрополе, семантика, функционально-грамматическая категория, утверждение, предположение, субъективная оценка.

Объектом исследования являются модальные слова, представленные единицами различных частей речи, в составе простых распространенных предложений всех трех коммуникативных типов (повествовательных, вопросительных и восклицательно-побудительных).

Предметом исследования является характерологическое описание категории модальности и модальных слов в разрезе частей речи в английском и кыргызском языках.

Методы исследования. Работа базируется на различных научно-исследовательских методах. В ней использованы 1) морфологические, семантические, синтаксические, перевод с одного языка на другой и др., 2) теоретические методы: анализ, синтез, описание, аналогия, сопоставление, сравнение, моделирование, оппозитивный метод и др. Применяются также количественные подсчеты для подтверждения тех или иных положений, выдвигаемых в работе.

Новизна полученных результатов: 1) выявлена и описана функционально-семантическая классификация английских и кыргызских модальных слов; 2) описаны английские и кыргызские модальные слова всех трех категорий на материале переводов примеров из художественных произведений английской, американской и кыргызской литературы; 3) впервые подвергаются анализу в функционально-грамматическом аспекте английские и кыргызские модальные слова одновременно на трех функциональных уровнях: а) на уровне морфологии, б) на уровне синтаксиса и в) на уровне семантики; 4) рассмотрены в антропоцентрическом плане английские и кыргызские модальные слова: 26 единиц в английском языке и 53 единицы в кыргызском.

Область применения: фактические материалы могут послужить при написании учебников по грамматике английского языка для кыргызскоязычной аудитории и при составлении двуязычных англо-кыргызских (кыргызско-английских) словарей. Многие положения, обобщения и выводы по работе могут быть использованы при изучении вузовского курса лекций по сравнительной типологии иностранного английского и родного кыргызского языков, а также при чтении одноименного спецкурса на старших курсах факультетов иностранных языков вузов Кыргызстана.

SUMMARY

Karagulova Makhabat Kerimbekovna

“Functional and grammatical characteristics of modal words in English and Kyrgyz languages”

The thesis is submitted to confer the scholarly degree of a candidate of philology. Specialty 10.02.20 - comparative historical, typological and contrastive linguistics.

Key words: modal words, microfield, semantics, functional-grammar category, statement, supposition, subjective assessment.

The research of the thesis subject – characterological description of the category of modality and modal words in terms of parts of speech in the English and Kyrgyz languages.

The object of the thesis – modal words represented by units of different parts of speech as a part of simple common sentences of all three communicative types simple common sentences of all three communicative types (declarative, interrogative, and exclamatory imperative).

The aim of the thesis can be defined as a consistent characterological description of the modal words of the English and Kyrgyz languages as parts of speech from the position of a functional grammatical approach.

Methods of research. The work is based on various research methods. It used such methods like: 1) morphological, semantic, syntactic, translation from one language to another, and others. 2) theoretical methods: analysis, synthesis, description, comparison, modeling, appositive method, etc. Quantitative calculations are also used to confirm certain provisions put forward in the work.

The novelty of the received results: 1) functional and semantic classification of the English and Kyrgyz language on modality are revealed and described; 2) English and Kyrgyz modal words of all three categories are described on the basis of translations of examples from works of English, American and Kyrgyz literature; 3) for the first time, the functional and grammatical aspect is analyzed the English and Kyrgyz modal words at the same time at three functional levels: a) at the level of morphology, b) at the level of syntax, c) at the level of semantics; 4) it is considered in anthropocentric terms, as they derived from the speaker of English and Kyrgyz modal words: 26 units in English and 53 units in Kyrgyz.

Range of application. Materials can serve in writing textbooks on English grammar for Kyrgyz-speaking audiences and in compiling bilingual English-Kyrgyz (Kyrgyz-English) dictionaries. Many of the provisions, generalizations and conclusions of the work can be used in the study of the university lecture course on the comparative typology of foreign English and native Kyrgyz languages, as well as in the reading of special course in senior courses of foreign language departments of universities in Kyrgyzstan.

Формат 60x84 1/16. Объем 1,5 п. л.
Бумага офсетная. Печать офсетная.
Тираж 100 экз. Заказ 618

720020, г. Бишкек, ул. Малдыбаева, 34, б
Кыргызский государственный университет
строительства, транспорта и архитектуры им. Н.Исанова